

Ümumtəhsil, orta ixtisas və ali məktəblər:
tədris metodikası, iş təcrübəsi

X sinifdə Azərbaycan dilinin tədrisi
(IV Məqalə)

Akif MƏMMƏDOV,

Bakı Slavyan Universitetinin dosenti

Nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərinin tədrisi

Nitqin düzgünlük şərti nitq mədəniyyətinin ən əsas şərti hesab olunur. Bu şərtin mahiyyətinə keçməzdən əvvəl şagirdlərə V sinifdən başlayaraq öyrədilmiş bəzi lingvistik qayda-qanunlar xatırladılır. Fonetika bölməsini keçərkən V sinif şagirdləri çoxlu orfoqrafik və orfoepik qayda və qanun (məsələn, ahəng qanunu) öyrənmişlər (1). Bu, sonralar da davam etdirilmişdir. Məsələn: bəzi leksik şəkilçilərin yazılışı (-qın,-ğın; -stan; - qı⁴; -gı⁴; -i; -vi və s.), şəkilçi qoşularkən söz kökündə baş verən orfoqrafik (get-gedir, sinif-sinfin və s.) və orfoepik (nənəyə - [nəniyə], kölgə - [kölgüyə], məndən - [mənnən] və s.) hadisələr, mürəkkəb nitq hissələrinin yazılışı, idi, imiş, isə hissəciklərinin, qoşmaların və ədatların orfoqrafiyası və s. Qrammatika bölməsinin tədrisində də (VI, VII, VIII, IX siniflər) şagirdlər çoxlu morfoloji və sintaktik normalarla həm nəzəri, həm də praktik şəkildə tanış olmuşlar. Müəllim haqqında bəhs etdiyimiz mövzu ilə bağlı bunlardan aşağıdakıları xatırlada bilər:

- 1) Müəyyən miqdar və bəzi qeyri-müəyyən miqdar saylarından sonra gələn isim cəmdə işlənməz (2).
- 2) İsimdə şəkilçilər bu ardıcılıqla düzülməlidir: cəm - mənsubiyyət - hal - xəbərlik (şəxs) şəkilçiləri (2).
- 3) Feillərdə şəkilçilər bu ardıcılıqla gəlməlidir: addan feil düzəldən şəkilçi -

təsirsiz feildən təsirli feil düzəldən şəkilçi - qrammatik məna növünün şəkilçisi - inkar şəkilçisi – təsriflənən forma şəkilçisi - şəxs şəkilçisi (3).

- 4) Cümlə üzvləri müəyyən ardıcılıqla düzülməlidir (4).
- 5) Mübtəda ilə xəbər uzlaşma əlaqəsinə görə bağlanmalıdır (4).
- 6) Tamamlıq xəbərə idarə, qoşmalarla işləndikdə isə yanaşma əlaqəsi ilə təbə olmalıdır (4).
- 7) Zərflək xəbərə məna növündən asılı olaraq ya yanaşma, ya da idarə əlaqəsi ilə bağlanır (4).
- 8) Əlavə əlavəsi olduğu üzvdən sonra işlənir (4).
- 9) Təyin təyin etdiyi üzvdən əvvəl gəlir və ona yanaşma əlaqəsi ilə təbə vəziyyətdə olur (4).

Burada müəllimin məqsədi V-XI sinifdə keçilmiş bütün qaydaları sadalamaq, təkrarlamaq deyil. Bir dərs saatında buna nail olmaq onsuz da mümkünsüzdür. Ən əsas qaydaları xatırladıqdan sonra müəllim izah edir ki, nitqimizdə bu qaydalara əməl etmək çox lazımdır. Nitq mədəniyyətinin ən əsas şərti olan **düzgünlük** də məhz bu tələblə bağlıdır. Deməli, öyrəndiyimiz fonetik və qrammatik qaydalara əməl ediriksə, nitqimiz düzgündür, əks halda bu nitq düzgün olmayan, yanlış nitq sayılır.

Mövzunun daha şüurlu dərki üçün dərslikdəki **159** (5, s. 102) və **160 sayılı** (5, s. 103) **çalışmalar** yerinə yetirilir. Birinci çalışmada düzgün və ya yanlış tələffüzlə bağlı yol verilən orfoqrafik səhvlərin aradan qaldırılması önə çəkilir. Müşahidələr göstərir ki, buradakı *qarannıx*, *vırmaq*, *dırnax*, *qapıya*, *bağışda*, *tufənh*, *boşduq* və s. şəklində verilən sözlərin düzgün yazılışını tapmaqda şagirdlər o qədər də çətinlik çəkmirlər. Çətinlik nisbətən *tilivizor*, *ədəbiyat*, *lahiyə*, *maqnitafon*, *kaseta* formasında təqdim olunan sözlərin orfoqrafiyasını müəyyənləşdirməkdə özünü göstərir.

Qabaqcıl müəllimlər imkandan istifadə edərək son orfoqrafiya lüğətində (6)

yazılışı əvvəlki lüğətdən fərqli tətbiq olunan sözlərin orfoqrafiyasını da öyrədirlər. Onlara (şagirdlərə) belə bir tapşırıq verilir: “Yazılışı köhnə lüğətlərə əsasən verilmiş aşağıdakı sözlərin son lüğətdəki orfoqrafiyasını müəyyənləşdirin: **meyl, heyf, şer, ekspress, fakultativ, kompyüter, sanatoriya, qospital, otel, nəqərat, antena, hüsn-camal, hüsn-rəğbət, Azər. TA** (Azərbaycan Teleqraf Agentliyi)”. Şagirdlər adı çəkilən son orfoqrafiya lüğətində bu sözlərin aşağıdakı kimi yazıldığını müəyyənləşdirirlər: **meyil, heyif, şeir, ekspres, fakültativ, kompyuter, sanatori, hospital, hotel, nəqarət, anten, hüsncamal, hüsnrəğbət, Azər. TAc** (Azərbaycan Teleqraf Agentliyi).

160-cı çalışmada tələb olunur ki, məndəki orfoqrafik, qrammatik və üslubi-leksik səhvlər müəyyənləşdirilsin. Yaxşı olar ki, müəllim burada interaktiv metoddan – qruplar üzrə işdən istifadə etsin: bir qrupa orfoqrafik, bir qrupa qrammatik, digər qrupa isə üslubi-leksik səhvləri tapmaq tapşırılsın. Nəticədə birinci qrup aşağıdakı sözlərin düz yazılmadığını müəyyənləşdirir: *qapıyı, qarannıx, gözdəri, qarannığa, inəy, yalıyırdı, diqqət ilə, əyağa, durmağ, isdiyirdi, ancax, hələm, töylüyə*, ikinci qrup isə qrammatik səhvləri müəyyənləşdirir və düzgün variantı qeyd edir: *yavaş-yavaş qaranlığa alışanda* (qaranlığa yavaş-yavaş alışanda). Üçüncü qrup isə aşağıdakı üslubi-leksik səhvləri tapır və düzəldir: 1) *Əvvəl gözləri heç nə görmədi, yavaş-yavaş qaranlığa alışanda inəyi gördü* (Bir cümlədə: “görmədi” və “gördü” sözlərinin işlənməsi nitqə üslubi ağırlıq gətirir, odur ki, onlardan birini, məsələn, birincisini “seçmədi” sözü ilə əvəz etmək olar). 2) *Yenicə-yenicə dünyaya gəlmiş buzov ...* (yenicə dünyaya gəlmiş buzov ...). 3) *Altay yaxın-yaxın gəlib ...* (Altay yaxın gəlib ...). 4) *... buzov anasının nəfəsini görüb* (... buzov anasının nəvasını duyub.) 5) *Nənəsini qışqırdı* (nənəsini çağırırdı). Üçüncü qrupla iş apararkən müəllim bütün sinfi həm də növbəti mövzuya hazırlamalıdır. Növbəti mövzu “**Nitq mədəniyyətinin dəqiqlik şərti**”dir. Bu məsələni şərh edərkən müəllim iki problemlə rastlaşır:

- 1) Şagirdlər V sinifdə “Leksika” bölməsini öyrənsələr də, leksik normanın (və ya (160-cı çalışmada deyildiyi kimi, “üslubi-leksik səhvlərin” nədən ibarət olduğunu bilmirlər. Onlar leksik normanı bir neçə dərs sonra (“Ədəbi dilin

leksik norması” mövzusunda) öyrənəcəklər. Ona görə də əvvəlki yazılarımızda tövsiyə etmişdik ki, əvvəl ədəbi dil, sonra nitq mədəniyyəti öyrədilməlidir.

- 2) Dərslikdə yazılır: “O nitq forması düzgün hesab olunur ki, dilin fonetik, leksik, qrammatik qayda-qanunları pozulmasın” (5, s. 102) Deməli, leksik normanın (qayda-qanunun) pozulması düzgünlük şərtinin pozulmasıdır. Bəs leksik norma nədir? “Leksik norma hər bir şəxsdən sözün mənasına bələd olmağı, onu düzgün, yerində işlətməyi tələb edir” (5, s. 123). Gətirilən nümunələrə fikir verək: “Qapını çalmaq düzgün deyil, qapın döymək düzgündür - burada leksik norma pozulmuşdur” (5, s. 102). “Meyvələr ağacdən yerə dağıldı” - cümləsində dağıldı sözü yerinə düşməmişdir. Bu cümlədə “töküldü” sözü işlənməli idi” (5, s. 123). Nitqin düzgünlüyünə aid dərslikdə verilmiş və yuxarıda sitat gətirdiyimiz şərhə görə hər iki nümunədə nitqin düzgünlük şərti pozulmuşdur. Nitqin dəqiqliyi isə belə ifadə olunur: “... fikrin ifadəsi üçün bilavasitə tələb olunan dil vasitəsinə (sözü, ifadəni, cümləni və s.) tapmaqla müəyyən edilir (5, s. 102). Nümunələr belədir: “*qoyun sürüsü, mal sürüsü, at sürüsü* qrammatik cəhətdən düzgündür, ancaq *qoyun sürüsü, mal naxırı* (!- “mal naxırı” əvəzinə təkcə “naxır” sözü kifayət deyilmi? - A.M.), *at ilxısı* (!- “ilxı” daha düzgün və dəqiqdir. - A.M.) düzgün olmaqla yanaşı, həm də dəqiqdir (5, s. 102). Göründüyü kimi, nitq mədəniyyətinin dəqiqlik şərti ilə düzgünlük şərti qanıdırılır.

İstər dərslikdə hər iki şərtə aid misal kimi verilən dil nümunələri, istərsə də TQDK-nın testlərindəki yanaşmalar göstərir ki, nitq mədəniyyətinin düzgünlük və dəqiqlik şərtlərinin aşağıdakı şəkildə ifadə olunması daha düzgündür: “Nitqin düzgünlüyü - fonetik və qrammatik qayda-qanunlara əməl olunmasıdır. Nitqin dəqiqliyi isə leksik qayda-qanunlara (normalara) əməl etməkdir”. (Nitqin dəqiqliyi ilə bağlı dərslikdəki izahı da (5, səh.102) saxlamaq olar).

“Nitqin ifadəliliyi” nisbətən çətin mənimsənilən mövzulardandır. Bəzi şagirdlər bunu nitqdə yalnız bədii təsvir vasitələrinin, məcazların işlədilməsi

kimi başa düşürlər. Şagirdlərin bu qənaətini iki amil daha da gücləndirir: a) Dərslikdə ifadəli nitqə aid gətirilən nümunələrin hamısında (cəmi iki nümunə) yalnız məcazlar işlənmişdir. Məsələn, “O ömrünü yelə verdi” cümləsində metafora, “Bizim eşqimiz bir el nağılıdır” deyimində təşbeh var (5, s. 102). b) Dərslikdə belə bir fikir var: “... nitqin ifadəliliyi isə, ilk növbədə söz sənətkarlarına məxsusdur” (yenə orada). Fikir düzgündür, ancaq şagird buradakı “ilk növbədə” ifadəsinə diqqət etmədiyindən elə bilir ki, yalnız söz sənətkarlarının nitqi ifadəli olmalıdır. Müəllim məsələyə aydınlıq gətirmək məqsədi ilə şagirdlərə aşağıdakı məlumatı da çatdırmalıdır. İfadəli nitq əvəzinə, bəzən “gözal nitq” birləşməsi də işlədilir. Nitqin gözəlliyi isə təkcə məcazlarla deyil, digər nitq vasitələri ilə də təmin olunur. Məlum olduğu kimi, dil vasitələri dedikdə səs, söz, cümlə və s. nəzərdə tutulur. Deməli, fikri ifadə edərkən bu vasitələri məqsəddən asılı olaraq (üslub baxımından) elə seçmək lazımdır ki, nitq gözəl, ifadəli olsun.

Səslərin nitqi ifadəli etməsinə aid bir neçə nümunəyə fikir verək: *Qupquru qurumaq; par-par parıldamaq; “Gülüm, gülün güllərimi qurutdu”* (M. Araz); *“Sallana-sallana gələn Salatın”* (Aşıq Ələsgər) və s. Nümunələrdə işlədilmiş sait və samit səslərin ahəng yaratmasının (assonans, alliterasiya) elmi şərhini şagirdlər XI sinifdə (Obrazlılığın fonetik səviyyədə ifadəsi) öyrənsələr də, indi yeri düşmüşkən bu barədə məlumat vermək həm mövzunun mənimsənilməsinə asanlaşdırır, həm də sonralar tədris olunacaq mövzuya zəmin hazırlayır.

Sözlərin ifadəlilik yaratması isə birbaşa məcazlarla, nitqdə omonim, sinonim və antonimlərin məqsədəuyğun işlədilməsi ilə bağlıdır. Məsələnin bu yönündən izahı zamanı şagirdlərin ədəbiyyat dərslərində bədi əsərin dili, bədii təsvir vasitələri barədə öyrəndiklərinə istinad etmək vacibdir.

Cümlələrin ifadəli nitqdə rolu isə inversiyadan, qeyri-normativ söz sırasından, ellipsisdən istifadə ilə bağlıdır. Bunlar nitqin düzgünlük şərtinin pozulması hesab edilsə də, bəzən (bədii və məişət dilində) ifadəliliyi artırır, nitqi daha canlı və təbii edir. Nitqin ifadəliliyi bəzi hallarda nitqin dəqiqliyi ilə də

qarışdırılır. Ancaq dəqiq nitq daha münasib olan ifadəni, sözü yox, düz olan sözü, ifadəni işlətməkdir. At sürüsünə “naxır” demək yanlışdır, “ilxı” demək həm dəqiqdir, həm də düzgündür. İfadəlilik isə bir neçə dil vahidindən daha müvafiq olanı, canlı, təbii olanı seçməkdir: “yoruldum” da düzdür, “əldən düşdüm” də. Ancaq ikincisi həm də ifadəlidir. “Bu dağlardan çox keçmişəm” – düzdür, ancaq “Çox keçmişəm bu dağlardan” ifadəlidir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz belə bir yanlış fikri da aradan qaldırmaq lazımdır ki, ifadəli nitq guya təkca söz sənətkarlarına məxsusdur, yalnız bədii əsərlərdə olur. Biz nitqimizin yalnız düzgün və dəqiq olmasını gözləsək, müəyyən məqamlarda o (nitqimiz) quru və cansıxıcı olar. Ona görə də hər kəs nitqinin müəyyən səviyyədə həm də ifadəli olması qayğısına qalmalıdır.

Nitq mədəniyyətinin şərtləri ilə bağlı işi aşağıdakı növ tapşırıqlarla davam etdirmək uğurlu nəticələrə gətirib çıxarar: 1) Dərslikdəki müvafiq çalışmaların icrası. 2) TQDK-nın test kitabçasından (X sinif üçün), test bankından və metodik tövsiyələrindən istifadə. 3) İfadə və inşa yazıların şagirdlərin özləri tərəfindən yoxlanması, bir növ redaktə olunması. Bu zaman dəftərlər dəyişdirilir və beləliklə də, hər şagird yoldaşının yazısını yoxlamalı olur. Təbii ki, bu iş müəllimin ciddi nəzarəti altında aparılmalı və nəticələr müzakirə olunmalıdır. 4) Müəllimin bu məqsədlə təqdim etdiyi mətnlər (bilərəkdən dil xətalara yol verilmiş) üzərində iş. 5) Radio və televiziya verilişləri üzərində şagirdlərin məqsədli müşahidəsi. Şagird eşitdiyi nitq qüsurlarını qeyd edir və sinifdə fikrini sübuta çalışır və s.

“Nitq mədəniyyətinin ümumi (ictimai) və xüsusi (fərdi) məsələləri” mövzusunun tədrisi nitq mədəniyyətinin daha bir xüsusiyyətinin mənimsənilməsi məqsədi üçün nəzərdə tutulmuşdur. Müəllim nəzərə almalıdır ki, ötən dərslərdə nitq mədəniyyətinin daha çox üç şərti (məsələsi, xüsusiyyəti) üzərində iş getmişdir: düzgünlük, dəqiqlik və ifadəlilik. Digər cəhətlər isə (aydınlıq, təmizlik, yığcamlıq və s.) öləri şərh olunmuşdur, həm də bu cəhətlərin öyrənilməsi könüllü xarakter daşıyır. Mövzunu şərh edərkən şagirdlərin

“köməyindən” istifadə etmək faydalıdır. Frontal sorğu ilə nitq mədəniyyətinin şərtləri bir daha xatırlanır, bu xüsusiyyətlər müvafiq dil nümunələri ilə əsaslandırılır. Nəticə etibarilə şagirdlərə aydın olur ki, nitqin düzgünlük şərti daha çox ictimai səciyyə daşıyır. Belə ki, düzgün olmayan nitqi mədəni nitq hesab etmək olmaz. Sözləri düz yazma bilməyən, düzgün tələffüz etməyən, cümlə qurmağı bacarmayan və s. dil qaydalarına əməl etməyən şəxs nitq mədəniyyəti baxımından qüsurlu sayılır. Yaxşı olar ki, müəllim burada xatırlatsın ki, nitqin düzgünlüyünü şərtləndirən əsas normalardan biri olan orfoqrafik qaydalar hökumət tərəfindən təsdiq olunmuş qaydalarla tənzimlənir. Son orfoqrafiya qaydaları (6) “Azərbaycan Respublikasının dövlət dili haqqında” Azərbaycan Respublikası Qanununun təsbit edilməsi barədə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2 yanvar 2003-cü il tarixli fərmanında dəyişiklik edilməsi haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 26 may 2004-cü il tarixli Fərmanına uyğun olaraq Azərbaycan Respublikasının Dövlət Dil Komissiyası ilə razılaşdırıldıqdan sonra Nazirlər Kabinetinin 05 avqust 2004-cü il tarixli qərarı ilə təsdiq edilmişdir. X sinfin “Azərbaycan dili” dərslində yazılır: “Sözün fonetik tərkibini, düzgün tələffüzünü, düzgün yazılışını, leksik mənasını, cümlənin quruluşunu hamı eyni cür qavrayır (5, s.104). Müəllim bu fikri şagirdlərin başa düşəcəyi tərzdə aydınlaşdırmağa çalışmalıdır. “Fonetik tərkib” deyəndə elə düzgün yazılış və tələffüz nəzərdə tutulur. “Cümlənin quruluşu” ifadəsi altında isə, görünür, dərslük müəllifləri ümumiyyətlə cümlə qurmaq bacarıq və vərdişlərini nəzərdə tutmuşlar. Bütün bunları “hamı eyni cür qavrayır” fikri isə düz deyil. Bunları hamı eyni cür qavrasa idi, hamının nitqi düzgün, qüsursuz olardı. Təbii ki, belə deyil. Cümlənin sonu “... hamı eyni cür qavramağa çalışmalıdır” şəklində ifadə edilsə idi, daha yaxşı olardı. Ümumiyyətlə, nitq mədəniyyətinin ictimai məsələlərinin şərhə şagirdə belə bir qənaət hasil etməlidir ki, o da ədəbi dilin normalarına, qayda-qanunlarına yiyələnməli və nitqində bunlara əməl etməlidir.

Nitq mədəniyyətinin dəqiqlik və ifadəlilik şərtləri isə nisbətən xüsusi (fərdi) səciyyə daşıyır. Bu, o deməkdir ki, “... heç də hamı eyni cür dəqiq

danışmır, yazmır, yaxud hamının nitqi gözəl (ifadəli) deyil” (5, s. 104-105). Deməli, nitqin dəqiqliyi və ifadəliliyi nisbi xarakter daşıyır. Bu baxımdan ayrı-ayrı şəxslərin nitqi müqayisə oluna bilər, biri digərindən daha dəqiq və ifadəli ola bilər. Eyni hadisəni danışan hər iki şagirdin nitqi düzgün olmalıdır, əks halda onların nitqi mədəni nitq sayılmaz. Ancaq dəqiqlik (bəzən də gözəllik) baxımından birinin mədəni nitqi digərlərindən üstün ola bilər. Azərbaycan dili zəngin dildir. Fikrin ifadəsi üçün dilimizin lüğət tərkibinin imkanları sonsuzdur. Əsl ustalığı odur ki, daha tutarlı, münasib, sözü, ifadəni vəziyyətə uyğun seçib işlədə bilsən. Məsələn, məlumdur ki, II şəxsin tək əvəzliyi “sən”dir. Ancaq müəyyən məqamlarda “sən” əvəzinə “Siz” işlədilir. Deyək ki, sinif yoldaşına, aranızda dostluq münasibəti olan bir kəsə “sən” deyər müraciət etmək düzgün və dəqiqdir. Səndən yaşca böyük, müəyyən rəsmi münasibətdə olduğun, hörmət bəslədiyən adama da “sən” demək düzgün və dəqiqdir. Ancaq belə hallarda “Siz” deyər müraciət etmək daha dəqiqdir. Yaxud evinizə qonaq gələn şəxsə yer göstərər “Oturun” demək düzgün və dəqiqdir. Ancaq bu məqamda “Əyləşin” sözü mənə çalarına görə daha yerindədir və daha dəqiqdir.

Nitqin ifadəliliyi (gözəlliyi) isə daha çox fərdi mahiyyət daşıyır. Çünki bu daha çox, dərslərdə də qeyd edildiyi kimi, ilk növbədə söz sənətkarlarına məxsusdur (5, s. 102). Ancaq bir qədər əvvəldə qeyd etmişdik ki, təkcə söz sənətkarları deyil, hamı nitqinin mümkün qədər gözəl olmasına çalışmalıdır. Belə ki, nitqimizdə frazeoloji birləşmələrdən atalar sözləri və məsəllərdən, aforizmlərdən, mübaligələrdən və s. istifadə nitqi daha təbii, canlı və gözəl edir. Söz sənətkarlarının nitqində də ifadəlilik nisbi xarakter daşıyır. Sözü məcəzi imkanlarından, ifadə vasitələrindən daha çox və bacarıqla istifadə edən sənətkar daha ustad sənətkar sayılır.

Müəllimin şərhindən sonra **çalışmaların icrasına** başlamaq olar. 164 sayılı çalışma (5, s. 105) müəllimin yaxından köməyi ilə yerinə yetirilir. Əvvəlcə göstəriş verilir ki, mətndəki sözlərin düzgün yazılışına, sözlərin yerli-yerində işlənməsinə, cümlələrdəki söz sırasına diqqət edilsin. Mətn bu baxımdan təhlil edildikdən sonra diqqət müəllifin (İsa Muğannanın) fərdi nitq xüsusiyyətlərinə

yönəldilir. Aydınlaşdırılır ki, müəllifin dili nitqin dəqiqliyi baxımından yüksək səviyyədədir. Məsələn, o, hər hansı bir obyektin təsvirini vermək üçün elə sözlər, ifadələr işlədir ki, oxucuda əyani təsəvvür yaranır. Bunların bəziləri şagirdlər tərəfindən seçilir: “Tapdıqgilin evinin kasıb görkəmini ifadə etmək üçün: “sınıb-sökülmüş pəncərə taxtaları”, “əzilib-çatlamış qapı”; Gümrünün kədərini oxucuya çatdırmaq üçün “diz çöküb ana uşağı kimi üzünü anasının üzünə söykədi”, “bütün bədəni ilə silkələnib hönkürdü” kimi ifadələr işlədir. “Sinəsi xışıldaya-xışıldaya”, “əzrayıl köpəy oğlundan qisas alacaq” kimi deyimlər də təsviri daha əyani canlandırmağa kömək edir. Şagirdlər oxuduğu bədii əsərlərdən bilirlər ki, bəzən nitqin düzgünlüyü məqsədli şəkildə pozulur. Bu, ustalıqla edildikdə nəinki nitq mədəniyyətinə xələl gətirir, əksinə, gözəlliyi və təbiiliyi daha da artırır. Təhlil olunan mətndə də belədir:

- a) Bəzi sözlər orfoqrafik qaydada yox, tələffüzə uyğun verilir: “*dözmüyəcək*” (“*dözməyəcək*” əvəzinə), “*dözmüyəcəm*” (“*dözməyəcəyəm*” əvəzinə), “*köpəyoğlundan*” (“*köpəkoğlundan*” əvəzinə) və s.
- b) Söz birləşmələrində danışiq dilinə uyğunluq müşahidə olunur: “*qara kağız*” *gələn günü axşamısı*” (“*qara kağız*” *gələn günün axşamı* əvəzinə), “*əzrayıl köpəyoğlu*” (“*köpəkoğlu Əzrayıl*” əvəzinə).
- c) Cümlə quruluşlarında da fərdilik nəzərə çarpır: “*Cəbrayıl kişi ilə Söylu arvad evdə idilər, yoxsa çıxıb hara isə getmişdilər?*”.

Göründüyü kimi, verilən nümunələrdə nitqin düzgünlüyü elə ustalıqla pozulur ki, bu, müəllifin nitqini daha gözəl edir.

165-ci çalışmada isə (5, s. 106) şagirdlər S.Rüstəmxanlıdan verilən şeirin dili üzərində işləməlidirlər. Tələb olunur ki, “adi nitq normalarından kənara çıxan (şeiri şeir eləyən) xüsusiyyətlər” müəyyənləşdirilsin. Təhlil nəticəsində şagirdlər müəyyənləşdirirlər ki, adi mətndən fərqli olaraq bu nümunənin aşağıdakı xüsusiyyətləri onu şeir kimi səciyyələndirir:

- 1) Fikir bəndlər və misralar şəklində ifadə edilir.

2) Misralar aras ı qafiyələrdən istifadə edilir, bütün misralar 11 hecalıdır.

3) Cümlələrdəki prediqativlik xəbərl ı şək ilç iləri ilə yox, bəzən bitmə intonasiyas ı ilə ifadə olunur. Məsələn: birinci iki misra belədir:

Anamın savadı – köhnə əlifba,

Anamın əsəri – mənə məktublar...

Göründüyü kimi, hər iki misran ın sonundak ı “-dır” xəbərl ı şək ilç is i ixtisar olunmuşdur. Ancaq bu, düzgünlük şərtinin pozulması olsa da, intonasiya vasitəsi ilə qüsur aradan qalx ır və bu da fikrin ifadəsinə özünəməxsusluq verir.

4) Qeyri-normativ söz sıras ından istifadə. Məsələn: “Ayrı nə oxumaq keçir könlündən” (könlündən keçir) və yaxud:

Alim var... oğluna çox şeylər verib,

El ruhundan başqa - daşlanmalıdır.

(Nəsrdə bu cümlə belə ifadə olunardı: “Alim var ki, oğluna el ruhundan başqa çox şeylər vermişdir”).

5) Şeirdə işlənən bədi təsvir vasitələri də ifadənin gözəlliyini art ıran cəhətlərdəndir. Məsələn: “**Kaş sözə bu qədər can verə bilə**” (Sözə can vermək metaforik ifadədir).

“Ana məktubları mənim gözümdə

Dünyanın ən nadir əlyazmaları”

Ana məktubları dünyanın ən nadir əlyazmaları ilə müqayisə edilərək təşbeh yaradılmışdır.

166 saylı çalışmanın tələbinə görə şagirdlər “Mən Azərbaycan vətəndaşıyam” mövzusunda inşa-məqalə yazmalı (Başqa mövzularda da inşa-məqalə yazmaq tövsiyə edilə bilər) və yazdıqları mətnin dilindəki xüsusi (fərdi) cəhətləri müəyyənləşdirməlidirlər. Yaxşı olar ki, inşa mətnləri həm də müqayisəli təhlil

edilsin, çünki bu halda fərdilik daha qabarıq üzə çıxır. Belə ki, təxminən eyni səviyyəli iki şagirdin məqalələri problem baxımından müzakirə oluna bilər.

167 sayılı çalışma isə şagirddən daha çox bilik və bacarıq tələb edir. Hər kəs müstəqil olaraq qəzet məqaləsi seçir və onun üzərində çalışmadakı suallar əsasında təhlil aparır (5, s. 106). Müəllim şagirdlərin hazırlıq səviyyəsini nəzərə alaraq suallara əlavələr edə və ya onlarda müəyyən dəyişiklik apara bilər. Məsələn, müşahidələr göstərir ki, birinci sual şagirdlər üçün nisbətən anlaşılmazdır: “Hansı məqamlarda mətnin ümumi anlaşıqlığı gözlənilir?” Bunu aşağıdakı suallardan biri ilə əvəz etmək olar: “Mətnə nitq mədəniyyətinin ümumi (ictimai) cəhətləri nə dərəcədə gözlənilmişdir?” və yaxud “Müəllif nitqin düzgünlük şərtinə nə dərəcədə əməl etmişdir? Fikrinizi mətndən nümunələr seçməklə əsaslandırın”.

Son iki çalışmanın evdə icra olunmasını tapşırmaq olar.

“Dil, nitq və nitq fəaliyyəti” mövzusunun tədrisi də, bir növ, ümumiləşdirici xarakter daşıyır. Belə ki, indiyə kimi şagirdlər dil və nitq haqqında müəyyən bilik və məlumatlara yiyələnmişlər. Dil haqqında informasiyalar daha çox “Dil nədir?”, “Dilin funksiyaları”, “Dil və mədəniyyət. Dil və xalqın tarixi” mövzularını tədris edərkən, nitqlə bağlı biliklər isə nitq mədəniyyətinə aid keçilənlərin içərisində verilmişdir. Bu mövzunu isə öyrədərkən əsas məqsəd dillə nitqin müqayisəsini aparmaq, bu iki anlayışın oxşar və fərqli cəhətlərini şagirdlərə çatdırmaqdır. Bunları nəzərə alaraq müəllim mövzunun tədrisinə problemlə bağlı əldə edilmişlərin frontal sorğusu ilə başlaya bilər. Sorğu zamanı daha çox **dilin ünsiyyət üçün vasitə rolunu oynadığı və işarələr sistemindən ibarət olması** cəhətləri önə çəkilir. Çünki bunlar onu **nitqdən** fərqləndirən ən qabarıq əlamətlərdir. Frontal sorğu zamanı dilin ünsiyyət vasitəsi olması məsələsini şərh edən şagird bunun mahiyyətini bilməli və izah etməyi bacarmalıdır. Bu müddəanın şərhindən aydın olmalıdır ki, dil ünsiyyətin özü deyil, onun üçün vasitədir. Bəs “vasitə” nədir? **“Vasitə** - bir şeyi əldə etmək, yaxud bir şeyi həyata keçirmək üçün lazım olan şey, üsul, yol, alət və s.” (7, s. 467). Deməli, insanlar bir-biri ilə ünsiyyət saxlamaq məqsədi ilə dildən istifadə edirlər. Müəllim burada əlavə edir ki,

bu istifadə prosesinin özü isə **nitq** adlanır. Buradan şagirdlər müəllimin köməyi ilə nəticə çıxarırlar ki, vasitə olmayanda ondan istifadə mümkün olmadığı kimi, dil də nitq üçün əsasdır, nitq bir növ ondan törəmədir. Bəs dilin maddi əsası nədir? “Dil nədir?” mövzusunun tədrisindən bəhs edərkən məsləhət görmüşdük ki, müəllim dilin şərti işarələr sistemindən ibarət olması barədə şagirdlərə məlumat versin. Bu sual həmin biliyi yada salır, bir daha aydınlaşdırılır ki, dildəki səs, söz, bir növ, şərti xarakter daşıyır, onlar yalnız nitqdə, ünsiyyət prosesində “canlanır”, fəaliyyət göstərilir. Deməli, **nitq fəaliyyətdə olan dildir**. Qeyd edildiyi kimi, dildəki işarələr şərti xarakter daşıyır, məsələn, sözün səs qabığı ilə onun (sözün) mənası arasında heç bir bağlılıq yoxdur, bu bağlılıq ancaq şərti xarakter daşıyır. Əks halda müəyyən anlayışı, əşyanı və s. bildirmək üçün bütün dillərdə söz eyni olardı. Sözün hansı mənanı ifadə etməsi isə yalnız nitqdə reallaşır. “Nitq həmişə maddidir. Nitq yalnız, real, maddi keyfiyyətlərə malik vahidlər şəklində öz vəzifəsini yerinə yetirə bilər. Dil isə mücərrəd bir sistem şəklində almağa cəhd edir” (8, s. 61). Dərsliyə əsasən, dillə nitqin bir fərqi də dilin tarixən çox az dəyişikliyə uğraması, nitqin isə ona nisbətən dəyişkən olmasıdır. Bu müddəə X sinfin dərsliyində belə əsaslandırılır: “Məsələn, yüz il, üç yüz il bundan əvvəlki Azərbaycan türklərinin nitqi (yazısı, danışığı) indikindən fərqli olub, ancaq onların da dili bizimki kimi Azərbaycan dili olub” (5, səh. 107). Yuxarıda mənbə kimi verdiyimiz “Dilçilik problemləri” kitabında bunun (dilənin az, nitqin nisbətən çox dəyişməsinin) səbəbi daha ciddi əsaslandırılır: “Nitq mütəhərrik, dinamikdir, dil isə sabitliyə, statikliyə cəhd göstərir. Dil tarazlanmış, nizamlanmış daxili əlaqələr sistemidir, hər bir tarazlıq isə sabitliyə cəhd edir və dil nitqin bu tarazlığı pozma cəhdinə maneə törədir” (8, s. 60).

Dilçilik ədəbiyyatında nitqlə dilin aşağıdakı fərqləri də göstərilir:

1. Nitq fərqi, dil ümumi səciyyə daşıyır. Ümumxalq dili öz sisteminin, qaydalarının hüdudları çərçivəsində ancaq ayrı-ayrı fərqlərin nitqində özünü göstərə bilər.
2. Nitq psixi, dil isə ictimai hadisədir. Çünki bütün psixi formalar (duyğu, hiss,

təsəvvür, qavrayış və s.) nitqdə özünü biruzə verir.

3. Nitq tarixi və ictimai mühitin faktorlarının təsirinə məruz qalır və bunları dilə keçirməyə çalışır. Dil isə normalarının köməyi ilə nitqin bu təsirindən özünü qoruyur.
4. Dil dilçilik qanunlarına tabedir, onun qanunları müntəzəmdir, nitq isə müntəzəm deyil.

Dil və nitq haqqında ətraflı məlumat verdikdən sonra **nitq fəaliyyəti** anlayışını öyrətmək qədər də çətin olmur.

Yaxşı olar ki, bu anlayışın (nitq fəaliyyəti) daha mükəmməl dərki üçün müəllim şagirdlərə tapşırırsın ki, dərslərin əvvəlindəki “Dil nədir?” və “Dilin funksiyaları” mövzularını diqqətlə oxusunlar, indiyə kimi dil və nitq haqqında öyrəndiklərini yada salaraq aşağıdakı suallara cavab hazırlasınlar:

- a) Dil açmamış bir uşağı cəmiyyətdən, insanlardan təcrid edib böyütsələr, o danışa bilərmə?
- b) Siz danışığ səsələrinin yaranmasında danışığ üzvlərinin rolunu hələ V sinifdən öyrənirsiniz. Axı, həmin danışığ üzvləri heyvanlarda da var. Bəs onlar niyə danışa bilmir?
- c) Tutuqşuya təlim verdikdə bəzi sözləri, cümlələri insan kimi söyləyə bilir. Buna əsasən demək olarmı, tutuqşunun dili var?

Şagirdlər **birinci** suala asanlıqla “Yox” cavabı verir və aydınlaşdırırlar ki, dil irsən keçmir, həyatda, cəmiyyətdə, insanlar arasında qazanılır.

“Dil nədir?” mövzusunda **ikinci** sualın da cavabı var: “İnsan orqanizminin məhz gördüyümüz şaquli şəklə düşməsi ilə danışığ üzvləri, səs aparatı formalaşır, səsələrin tələffüzü üçün tənəffüzü ağciyər müntəzəm təmin edir. Həmçinin başın (sifət quruluşu, çənə və s.) və onun içində yerləşən, dil üçün çox vacib sayılan, şüurun, təfəkkürün akkumulyatoru rolunu oynayan beyinin bu biçimdə müəyyənəlməsi də bədənin şaquli vəziyyəti ilə bağlıdır” (5, s. 11). Deməli,

insandakı danışiq üzvləri heyvanlarda olsa da, danışiq səslərini tələffüz, etmək üçün müvafiq formada deyil, insandakı kimi məqsədəuyğun şəkil almayıblar.

Sonuncu sualın cavabın da şagirdlər dərsləyin və müəllimin köməyi ilə müəyyənləşdirirlər. Aydın olur ki, insanın əməklə məşğul olması nəticəsində bədəninin tədricən şaquli vəziyyət alması, bişmiş ət yeməsi şüurun və bununla paralel dilin formalaşmasına gətirib çıxarır. Deməli, insanın dilini digər varlıqların “dil”indən fərqləndirən başlıca cəhət insan dilinin şüurla, təfəkkürlə bağlı olmasıdır. Bundan sonra şagirdlərə dərsləlik üzərində işləməyi tapşırmaq olar: təklif edilir ki, dərsləyin 106-cı səhifəsindəki nəzəri material (“Dil, nitq və nitq fəaliyyəti”) oxunsun. Müşahidələr göstərir ki, yuxarıda göstərdiyimiz istiqamətdə məqsədyönlü iş apardıqdan sonra şagirdlər bu materialı asanlıqla başa düşürlər. Ancaq dərsləkdə verilən “**Nitq fəaliyyəti – nitqin təzahürü üçün lazım gələn ictimai, psixoloji və fizioloji aktların sistemidir**” (5, s. 107) izahındakı “akt” sözü anlaşılmazlıq yaradır. Müəllim aydınlaşdırır ki, həmin söz burada *amil*, *əsas* mənasındadır. Beləliklə, şagirdlərə aydın olur ki, işarələr sistemi olan dilin nitqə çevrilməsi üçün **üç əsas amil** lazımdır: **ictimai** (cəmiyyətdən kənarda nitq fəaliyyət göstərə bilməz), **psixoloji** (dilnin nitqə, yəni ünsiyyət prosesinə çevrilməsi üçün şüur, təfəkkür vacibdir) və **fizioloji** (insanın danışiq üzvləri tələffüz üçün, başqa sözlə, şifahi nitqin təzahürü üçün stimula yaradır). Bu amillərdən biri olmasa, dilin nitqə çevrilməsi, nitq fəaliyyəti mümkün deyil.

Dərsləkdəki 168-ci çalışmanın (5, s. 107) icrası dilin az, nitqin daha çox dəyişkən olması fikrinin sübutuna xidmət edir. 169-cu çalışmada (5, s. 108) isə İsa Muğannadan verilən bədii nümunə daxili nitq haqqında 108-ci səhifədə verilmiş nəzəri məlumatın daha praktik başa düşülməsinə yardım etmək məqsədi güdür. 170-ci çalışmada (5, s. 110) şagirdlər dilin müəyyən sistemə, normalara əsaslandığını öyrənir, 171-ci çalışmanın (5, s. 110) icrası nəticəsində isə müxtəlif nitq nümunələrinin bir-birindən lüğət tərkibinə, qrammatik normalarına və ifadəliliyinə görə fərqləndiyini və beləliklə, nitqin fərdi xüsusiyyət daşdığını müəyyən edirlər.

172-ci tapşırıqda (5, s. 110) əksini tapan nəzəri materialı oxumaqla şagirdlər nitq mədəniyyətinin şərtləri, xüsusiyyətləri ilə bir qədər də geniş, ətraflı tanış olmaq imkanı əldə edirlər. Bu mətnin üzərində şagirdləri işlətmək müəllimin öz ixtiyarına verilir. Bizcə, həmin tapşırığın icrası bir qədər əvvələ - “Nitq mədəniyyəti anlayışı” mövzusunun tədrisinə keçirilsə, daha faydalı olar.

ƏDƏBİYYAT

1. *Əziz Əfəndizadə, Nizami Xudiyev, Ənvər Abbasov, Hüseyn Əlmədov Azərbaycan dili, V sinif üçün dərslik, 2003*
2. *Rafiq İsmayilov, Fazil Ellazov, Azərbaycan dili, ümumtəhsil məktəblərinin 6-cı sinfi üçün dərslik, 2008*
3. *Rafiq İsmayilov, Xanım Qasımova, Fazil Ellazov, Azərbaycan dili, ümumtəhsil məktəblərinin 7-ci sinfi üçün dərslik, 2008*
4. *Qəzənfər Kazımov, Faiq Şahbazlı, Azərbaycan dili, 8-9-cu siniflər üçün dərslik, 2003*
5. *Tofiq Hacıyev, Nizami Cəfərov, Nizami Xudiyev, Azərbaycan dili, ümumtəhsil məktəblərinin 10-cu sinfi üçün dərslik, 2009*
6. *Azərbaycan dilinin orfoqrafiya lüğəti, “Lider nəşriyyat”, 2004*
7. *Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti, VI cild, 2006*
8. *Z. Verdiyeva, F. Ağayeva, M. Adilov, Dilçilik problemləri, 1982.*

XÜLASƏ

Məqalədə nitq mədəniyyəti və onun ən əsas şərtləri olan düzgünlük, dəqiqlik və ifadəlilik anlayışlarının nəzəri dilçilikdə və orta məktəb dərsliklərində təqdimi analiz edilir. X sinfin “Azərbaycan dili” dərslərində problemin qoyuluşuna metodiki baxımdan tənqidi münasibət bildirilir. Nitq mədəniyyətinin əsas şərtlərinin orta ümumtəhsil məktəblərində tədrisi yolları, mövcud dərslikdəki nəzəri və praktik materialların şagirdlərə mənimsədilməsi metodikası göstərilir.

РЕЗЮМЕ

В статье анализируются правдивость, четкость и понятия выражений, которые являются основными условиями культуры речи, в теоретическом языкознании и в учебниках средних школ. В учебнике «Азербайджанский язык» X класса с точки зрения методики критикуется постановление проблемы. Рассматриваются учебные методы основных методов в общеобразовательных школах, дается методика усвоения теоретических и практических материалов в учебниках.

SUMMARY

The article deals with the rightness, exactness and the expressing of the basic points of the speech culture. It also gives its critical attitude to the problem from methodological points of view. The practice materials and the teaching methods in secondary schools are also given in this article.

***Açar sözlər:** nitq mədəniyyəti, nitq mədəniyyətinin şərtləri, nitqin düzgünlüyü, nitqin dəqiqliyi, nitqin ifadəliliyi.*

“Azərbaycan dili və ədəbiyyatı tədrisi”, 2011, №1